

Ο ελληνικός μοντερνισμός και ο επεκτατισμός της γενιάς του '30

Δημήτρης Δημηρούλης

12/06/2020, Τεύχος 118 - ΙΟΥΝΙΟΣ

1.

Λήψη πρώτη

Η γενιά του '30 έχει καταστεί περίοπτος κοινός τόπος στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας. Η καθιέρωσή της έχει εμπεδωθεί σε τέτοια έκταση και με τόση ένταση ώστε η απήχησή της να φτάνει στο σήμερα αρκούντως ακμαία παρά τη φθορά που προκαλεί το πέρασμα του χρόνου. Είναι μια γενιά που αναδείχθηκε σε καθεστώς, κυριαρχώντας στο κρίσιμο σταυροδρόμι ανάμεσα στο παραδοσιακό και το μοντέρνο, στο ελληνικό και το ξένο. Παρά τις επιφυλάξεις και τις αμφισβητήσεις που αντιμετώπισε, ακόμη και από υποστηρικτές της, το κύρος και η επιρροή της άντεξαν και επεκτάθηκαν. Η γενιά αυτή εξακολουθεί να ορίζει το κορυφαίο σημείο καμπής στην εξέλιξη του νεοελληνικού λογοτεχνικού κανόνα κατά τον 20ό αιώνα.

Προσεγγίζοντας ξανά, από την προοπτική του παρόντος, την υπόθεση που ονομάζεται «γενιά του τριάντα», μοιάζει να μην έχει νόημα να ασχοληθεί κανείς μαζί της, αφού όλα φαίνονται να έχουν λίγο-πολύ ρυθμιστεί, γεγονός που αποδεικνύεται από τη διαρκή παρουσία της στον δημόσιο λόγο και από τον ρυθμό των αφόρητων επαναλήψεων σε όλα τα πεδία: ιστορικό, φιλολογικό, κριτικό, εκπαιδευτικό και επικοινωνιακό/ δημοσιογραφικό. Ακόμη και οι διαφωνίες ή οι αντιπαραθέσεις είναι προβλέψιμες. Η πραγματικότητα αυτής της καθιέρωσης δεν περιορίζεται στη λογοτεχνία, αλλά εκτείνεται στο ευρύτερο φάσμα μιας κοινωνίας που επιζητεί να ενισχύσει την ταυτότητά της με τον λόγο της τέχνης. Το συλλογικό υποκείμενο, στην εκδοχή του συλλογικού φαντασιακού, διχασμένο και τραυματισμένο στην αρένα της ιστορίας και της πολιτικής, επιχειρεί να συγκροτηθεί αντλώντας το συμβολικό του αναπλήρωμα από το πολιτισμικό πεδίο.

Η αναμόχλευση επομένως του ζητήματος έχει νόημα μόνον αν η στόχευση είναι αναθεωρητική, δηλαδή αν έχει να προτείνει κάτι καινούριο για τον τρόπο που πρέπει να εξετάσουμε μια τέτοια σημαντική περίπτωση λογοτεχνικής παρέμβασης και πολιτισμικής πολιτικής. Επιβάλλεται στην περίπτωση αυτή να αναθεωρήσουμε το ερμηνευτικό πλαίσιο

εντός του οποίου η υπόθεση της γενιάς συνδέεται με το παρόν. Το πλαίσιο αυτό συντίθεται από παραμέτρους που δεν είναι αποκλειστικά αισθητικές αλλά εμπλέκουν και το κοινωνικο-ιστορικό πεδίο. Η ματιά που στρέφεται στο παρελθόν πρέπει να αποφασίσει, αν θα συνεχίσει να βλέπει με τα δίοπτρα του απλοϊκού αισθητισμού και του προκρούστειου κοινωνιολογισμού ή αν θα τοποθετήσει στον ορίζοντά της ερωτήματα με πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο, παράλληλα με τη μελέτη της αισθητικής διάστασης έργων που έχουν ενθυλακωθεί στον κοινωνικό ιστό. Η εμπλοκή της γενιάς του '30 με την υπόθεση του μοντερνισμού στην Ελλάδα, και η σημαντική παρουσία της στη διαμόρφωση ενός αισθητικού και ιδεολογικού λαϊκισμού (για τον οποίο δεν είναι αποκλειστικά υπεύθυνη), απαιτεί την αναζήτηση άλλης προοπτικής στην προσέγγισή της.

Σε διάφορα κείμενα εκπροσώπων αυτής της γενιάς βλέπουμε να παίρνει διεκδικητική μορφή η χρήση της παράδοσης για τη συγκρότηση προσωπικής μυθολογίας. Είναι κάτι αναμενόμενο στη διαδικασία ανανέωσης του λογοτεχνικού πεδίου, με τη μόνη διαφορά ότι στην περίπτωση αυτή η *παράδοση* δεν επαναλαμβάνεται ούτε αφομοιώνεται αλλά «ξαναγράφεται» μέσα από μια διαδικασία διαπραγμάτευσης που διατρέχει όλη την κλίμακα της πρόσληψης: από τη συμβιβαστική συνύπαρξη και τη δραστική οικειοποίηση έως την έμμεση υπονόμηση και την ανοιχτή απόρριψη. Η ελληνική παράδοση της γενιάς του '30 είναι μια άλλη παράδοση, η οποία, ενώ φαίνεται να μένει αναλλοίωτη, στην πραγματικότητα επανέρχεται στο παρόν με διαφορετικές ισορροπίες και άλλες εμφάσεις, όπως ακριβώς τις επεξεργάστηκαν τα στελέχη της. Αυτή υπήρξε μια εξόχως διαβρωτική και ανατρεπτική πρακτική, μολονότι συγκαλυμμένη.

Με τη γενιά του '30 το λόγιο και το λαϊκό αρχίζουν πάλι να συνευρίσκονται στο πλαίσιο της κοινής «εθνικής παράδοσης» αργά αλλά σταθερά το χάσμα μικραίνει και η αντίφαση γίνεται μέρος της συνύπαρξης δύο διαφορετικών κόσμων σε έναν κοινό λόγο. Ο λόγος αυτός είναι απερίφραστα δεμένος με τη δημοτική γλώσσα και τη λαϊκή δημιουργία. Ουσιαστικά, η σύγκλιση δεν πραγματοποιήθηκε ανώδυνα και ειρηνικά (ποτέ άλλωστε παρόμοιες αλλαγές δεν συμβαίνουν χωρίς ευρύτερες μεταβολές στο κοινωνικο-ιστορικό πεδίο), αλλά με την πεισματική διεκδίκηση και, τελικά, οικειοποίηση του «λόγιου» και του «λαϊκού» στη μορφή και εκδοχή που τους έδωσε η τέχνη και η λογιοςύνη της γενιάς του '30.

Η ιδεολογική ορμή και το πολιτικό πάθος άλλοτε εκφράζονται άμεσα (όπως στην περίπτωση του Γ. Θεοτοκά) και άλλοτε έμμεσα, ιδιαίτερα όταν επενδύονται με αισθητικές εξιδανικεύσεις και διπλωματικές συστροφές (όπως στην περίπτωση του Γ. Σεφέρη). Αν το θέμα των επιδράσεων ήταν κατεξοχήν πολιτικό, υπό την έννοια ότι προσδιόριζε αποφασιστικά τη σχέση με την παράδοση, την ευρωπαϊκή λογοτεχνία και την οικονομία της γραφής, το έργο της ίδιας της γενιάς ενέχεται ακόμη περισσότερο σε αυτόν τον πολιτικό σχεδιασμό, αφού από πολύ ενωρίς οι εκπρόσωποί της ένωσαν την ανάγκη (ή διείδαν τη χρησιμότητα) της συλλογικής παρουσίας.

Με την προώθηση της γενιάς (πράγμα κάθε άλλο παρά εύκολο, γιατί απαιτούσε οργάνωση, στρατηγικές παρεμβάσεις και πολύτροπες μεθοδεύσεις) ένας κύκλος ανθρώπων με κάποιες κοινές αισθητικές, πολιτισμικές και ιδεολογικές αρχές διεκδικούσε να κυριαρχήσει στον χώρο του, καταφεύγοντας σε συμμαχίες, διαφοροποιήσεις, αντιπαραθέσεις και επιθέσεις,

ενώ ταυτόχρονα επέτρεπε στα άτομα να προβάλλουν στο κοινό αυτό πεδίο την ιδιαιτερότητά τους, η οποία δεν απέκλειε την εμφάνιση εσωτερικών διαφωνιών ή συγκρούσεων, που σπάνια όμως έβλεπαν το φως της δημοσιότητας. Οι εσωτερικές συγκρούσεις ή υποβλέψεις δεν συνιστούν αποδείξεις διάλυσης ή παρακμής, το αντίθετο συμβαίνει: όταν παραμένουν εσωτερικές και ισορροπημένες, ενισχύουν προς τα έξω την εικόνα της συνοχής και την ομοθυμία που προβάλλει η συλλογική παρουσία. Η γενιά αυτή πρόσφερε κοινό πεδίο αναφοράς (σημαντική κατάκτηση για την άσκηση πολιτισμικής πολιτικής και λογοτεχνικού πειραματισμού), χωρίς να απαγορεύει τη λελογισμένη απόκλιση (αλλά και χωρίς να καλοδέχεται την υπολογισμένη ανεξαρτησία).

2.

Σήμερα, κυρίως με τη μεταθανάτια έκδοση των αλληλογραφιών του Σεφέρη με τους Θεοτοκά, Λορεντζάτο, Καραντώνη, Κασιμπάλη, Σαββίδη, αλλά και άλλων κειμένων (όπως απομνημονεύματα, ημερολόγια, (αυτο)βιογραφήσεις, αναμνήσεις κ.λπ.) που ανήκουν σε πρωταγωνιστές της εποχής εκείνης, έχουμε καλύτερη γνώση της παρασκηνιακής δράσης για τη στήριξη της γενιάς (πρωτίστως του Σεφέρη) και για τη μεθοδευμένη ανάδειξη του έργου της. Μολονότι η σκοπιμότητα, ως πολιτικό μέσο, χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον για την αντιμετώπιση αντιπάλων και για την υποστήριξη ημετέρων, θα ήταν ωστόσο λάθος να χρησιμοποιηθεί ως αποκλειστικό επιχείρημα αξιολόγησης του έργου των ανθρώπων της γενιάς του '30.

Είναι ίσως αναγκαίο, στο σημείο αυτό, να αναφερθούν ορισμένα βασικά γνωρίσματα της έννοιας «γενιά»: πρόκειται για έννοια χαλαρή η οποία, μολονότι προϋποθέτει κάποια σχέση (ηλικίας, ιδεών, προσανατολισμών και πεποιθήσεων), δεν συνεπάγεται απολύτως ελεγχόμενη, πλήρη και συνειδητοποιημένη δράση, μήτε δηλώνει αποκλειστική κυριαρχία στον διεκδικούμενο χώρο. Συχνά άλλωστε η ολοκληρωμένη εικόνα κατασκευάζεται εκ των υστέρων για να υποβοηθηθεί η ιστορική ερμηνεία της λογοτεχνίας και να εφαρμοστεί η ταξινομική αρχή της ομοιότητας και της διαφοράς. Αναμφισβήτητα οι γενιές αποτελούν συστατικά στοιχεία διαμόρφωσης του εθνικού λογοτεχνικού κανόνα, δεν μπορούν όμως να υποκαταστήσουν την ιδιαιτερότητα του ατομικού λόγου, έστω και αν διευκολύνουν την αποδοχή του.

Τι σημαίνει το γεγονός ότι μια γενιά αποφασίζει και δηλώνει από πολύ νωρίς, πριν ακόμη αναγνωριστεί (σχεδόν πριν καν υπάρξει) ότι είναι παρούσα και τόσο σίγουρη για τον εαυτό της ώστε να διεκδικεί το μέλλον ενώ ακόμη βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας; Το ενδιαφέρον στο ερώτημα αυτό έγκειται στο ότι η γενιά του '30 αυτοπαρουσιάζεται,^[1] συμπεριφέρεται και προβάλλεται (με κείμενα κριτικής άποψης ή με διεκδικητικές δηλώσεις) από πολύ ενωρίς ωςάν η ιστορία να της ανήκει, ωςάν δηλαδή να έχει ήδη καθιερωθεί η ύπαρξή της και να είναι αυτονόητη η αποδοχή του κοινού, καθώς και η ενασχόληση των κριτικών και των ιστορικών της λογοτεχνίας μαζί της. Το γεγονός μάλιστα ότι παράγει η ίδια τον δικό της ιστορικό λόγο μαρτυρεί την αυτοπεποίθησή της, αν όχι και την αλαζονεία της. Έχουμε λοιπόν στην περίπτωση της: *πρόθεση, σχεδιασμό, τακτική και επίγνωση.*

Η μαρτυρία του Θεοτοκά σε διάλεξή του τον Νοέμβριο του 1947 βεβαιώνει γι' αυτό: «Η διάλεξή μου στο Αθήναιο με θέμα *Η λογοτεχνική γενεά του 1930*. Πλήθος πατείς-με-πατώ-σε, κυρίως νεολαία. Δεν το λέω δημόσια, μα θυμούμαι καλά πως εγώ πρώτος μεταχειρίστηκα τον όρο *γενεά του 1930*. Συνειδητά και εκ προθέσεως προσπάθησα από καιρό να δημιουργήσω και να επιβάλω το *μύθο του 1930* και τώρα βλέπω ότι το κατόρθωσα». ^[2] Ο μύθος που αναφέρει ο Θεοτοκάς είναι εκείνη η συμβολική επένδυση που εκμεταλλεύεται κατά κύριο λόγο την αισθητική ιδεολογία για να διευρύνει την αποδοχή της γενιάς και για να επιβάλει την εξουσία της. Πέρα και πάνω από όλα συνεπώς η γενιά του '30 εμφανίστηκε με τη δική της «μυθολογία» και υπήρξε αυτή ακριβώς που κατοχύρωσε εξαρχής τη φιλόδοξη διεκδίκηση του μέλλοντος, περισσότερο από κάθε άλλη γενιά.

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1961, ο Θεοτοκάς, δημόσια αυτή τη φορά, θα υπερασπιστεί τη συνεισφορά της γενιάς του στη λογοτεχνία του 20ού αιώνα, τονίζοντας όχι τόσο τις καινοτομίες της όσο τον τρόπο με τον οποίο ανασυγκρότησε την παράδοση: «Ύστερα, ήρθε η γενεά μας, η λεγόμενη του 1930, η πρώτη γενεά του 20ού αιώνα. Τι να κάμουμε τέλος-πάντων; Αφού κανείς δεν θέλει να της αναγνωρίσει καμιάν αρετή, θα πρέπει η ίδια πότε-πότε να θυμίζει τη συμβολή της στην πνευματική εξέλιξη του τόπου. Μια από τις προσφορές της γενεάς αυτής είναι ότι κατόρθωσε, ήδη από τα νεανικά της χρόνια, να καλλιεργήσει και να διαπλατύνει τη συνείδηση των γραμμάτων μας ώστε να χωρέσει μέσα της, αβίαστα, αρμονικά, το Σολωμό και τον Κάλβο, τον Παλαμά και τον Καβάφη, τον Σικελιανό και τη νεότερη ποίηση του Σεφέρη και του Ελύτη. Και, ακόμα, τον Μακρυγιάννη και τον Παπαδιαμάντη. Με τέτοιον τρόπο είδαμε τη λογοτεχνική μας παράδοση, όχι σαν μια στενή προσωπολατρική σχολή, αποκλειστική και αδιάλλακτη, αλλά σαν μια ελεύθερη σύνθεση, πλουσιότατη σε αποχρώσεις, μεγάλη και ποικιλόμορφη σαν τον Ελληνισμό».

Βραχυπρόθεσμα η «μυθολογία» λειτούργησε εμπρηστικά, μακροπρόθεσμα όμως κατάφερε να ενσωματωθεί στην εθνική μυθολογία και να προσδιορίσει τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της. Η γενιά του '30 υπήρξε εξόχως οξυδερκής, γιατί κατανόησε ότι η καλύτερη αισθητική επένδυση ήταν η οικειοποίηση του εθνικού. Κατανόησε επίσης, έστω και με εμπειρικό τρόπο τις περισσότερες φορές, εκείνο το πολιτικό τέχνασμα που βασίζεται στην αρχή της πρόληψης: ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να κατοχυρωθεί μελλοντικά η θεσμική θέση ενός ατόμου ή μιας ομάδας είναι εκείνος ο οποίος, πολύ πιο πριν, προβάλλει έντεχνα μια έμμεση και εκλεπτυσμένη εκδοχή του συστήματος στο οποίο το άτομο ή η ομάδα θέλουν, κάποτε, να συμμετάσχουν ως κυρίαρχα μέλη.

3.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γ. Σεφέρης, ο οποίος υπήρξε συμμετοχος στην κατασκευή της μυθολογίας, συμπορευόμενος στη διεξαγωγή της σύγκρουσης με άλλες διεκδικούσες ομάδες, και κορυφαίος υποβολέας της αισθητικής ιδεολογίας της γενιάς του '30. Τουλάχιστον στα πρώτα δύσκολα χρόνια. Υπήρξε επίσης ο πραγματικός εμπνευστής της περι

«καρυωτακισμού» φιλολογίας, που επέτρεψε στη γενιά του να ομαδοποιήσει, υπό τον ασαφή και σαρωτικό αυτό όρο, ανομοιογενείς αντιπάλους και να τους απορρίψει συλλήβδην, υπό το πρόσχημα ότι πάσχουν από κάποια επικίνδυνη μεταδοτική νόσο.

Στον διάλογό του με τον Κ. Τσάτσο, το 1938, υπενθυμίζει τη σημαντική συμβολή της γενιάς στην καταπολέμηση του καρυωτακισμού και εξαιρεί την αντίδρασή της σε μια «διαλυτική κατάσταση»^[4] πραγμάτων. Φυσικά δεν είναι ο μόνος ούτε ο πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο «γενιά του '30» εντός της δεκαετίας του '30, όταν δηλαδή συντελούνταν η διαμόρφωσή της. Θα μπορούσαμε εδώ να διακινδυνεύσουμε μια υπόθεση: η γενιά του '30 πρέπει να είναι η μόνη λογοτεχνική γενιά στη νεοελληνική γραμματεία που καθιστά την ύπαρξή της προγραμματικό αίτημα των πολιτισμικών της διεκδικήσεων. Κάτι τέτοιο αποδεικνύει τόσο τον βαθμό της πολιτικής αυτοσυνειδησίας της όσο και το μέγεθος των επιδιώξεών της.

Αργότερα, στη δεκαετία του '40, ο Σεφέρης μιλά για τη γενιά του, ιδιαίτερα όταν

απευθύνεται σε ξενόγλωσσους αναγνώστες, ως κάτι καθιερωμένο σε εθνικό επίπεδο και φροντίζει να εκθειάσει τη συμβολή της στις σύγχρονες τροπές της ελληνικής λογοτεχνίας. Σε ένα κείμενό του,^[5] που γράφτηκε στα γαλλικά το 1941 στην Πρετόρια της Ν. Αφρικής, διαβεβαιώνει το κοινό του ότι «καμιά άλλη γενιά δεν πρόφτασε ποτέ μέσα σε τόσο λίγο χρόνο να συνθέσει έργα που να την τοποθετούν και να την προσδιορίζουν».^[6] Προσπαθώντας να περιγράψει την ταυτότητά της επισημαίνει: «Αυτή, λοιπόν, η γενιά που μεγάλωσε ανάμεσα σε δύο καταστροφές θέλησε [...] να αποκτήσει συνείδηση του εαυτού της σταθμίζοντας αυτό που οι προγενέστεροι της είχανε μεταδώσει. Τη δραστηριότητά της αυτή εφάρμοσε με αντικείμενο την ελληνική παράδοση [...] Η γενιά μας επίσης είναι εκείνη που έδειξε ανάγλυφα τη σπουδαιότητα, όχι μόνο την ιστορική ή τη λαογραφική αλλά την καθαρά καλλιτεχνική, έργων όπως τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη ή οι πίνακες του Θεόφιλου. Ταυτόχρονα όμως η περιέργεια της γενιάς αυτής για τις ξένες λογοτεχνίες υπήρξε ιδιαίτερα ζωηρή».^[7]

Πάνω: Τίμος Μαλάνος, Γιώργος Κατσιμπαλης, Μιχάλης Τόμπρος, Άγγελος Κατακουζηνός, Πέτρος Αφθονιάτης. Παλιό Φάληρο, 1931. Κάτω: Θράσος Καστανάκης, Στράτης Μυριβήλης, Άγγελος Τερζάκης, Ηλίας Βενέζης, στο Ζάππειο το 1933. Φωτ. Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1944, σε ένα κείμενό του,^[9] γραμμένο πάλι στα γαλλικά, θα επαναλάβει τα κύρια σημεία του προηγούμενου και θα συμπληρώσει: «Αυτή όμως η γενιά υπήρξε επίσης γενεά δύσπιστη. Θέλησε να κάμει η ίδια τις απογραφές της, να ζυγίσει εξ υπαρχής τις αξίες που της μεταβίβαζαν οι πατέρες της, θέλησε να σκάψει για να ιδεί σε τι έδαφος θα έχτιζε, έστω και αν ο νέος πόλεμος ήταν να τη βρει μέσα στο σκάμμα».^[9] Αυτή η παραδοχή συνιστά νομίζω την πιο ακριβή περιγραφή για τον τρόπο που η γενιά του Σεφέρη αντιμετώπισε την παράδοση. Εντυπωσιακός, επίσης, είναι ο τρόπος με τον οποίο, από το ξεκίνημά της σχεδόν, η γενιά του '30 φροντίζει να καθιερωθεί και εκτός Ελλάδος. Μεταφράσεις, άρθρα, παρουσιάσεις και φιλολογικές γνωριμίες επιστρατεύονται για να προετοιμάσουν το έδαφος. Σπάνια άλλη λογοτεχνική γενιά καλλιέργησε τη δεξίωσή της στο εξωτερικό με τέτοιο συστηματικό σχεδιασμό και με τέτοια συντονισμένη προσπάθεια. Σε αυτό το σκηνικό η διεκδίκηση της παράδοσης κατέχει κεντρική στρατηγική θέση.

Οι αντιδράσεις σε μια τέτοια παρέμβαση για τη διαμόρφωση της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής πολιτισμικής πραγματικότητας (και μάλιστα σε μια εποχή σαρωτικών ιδεολογικών, πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών, σφραγισμένων από τις τραγικές εμπειρίες της καταστροφής του 1922, του Β Παγκοσμίου Πολέμου και του εμφυλίου πολέμου) υπήρξαν, όπως ήταν αναμενόμενο, και πολλές και έντονες· στην πλειοψηφία τους δεν περιορίζονταν σε αισθητικές διαφωνίες ή αντιρρήσεις αλλά ενσωμάτωναν στην προβληματική τους (λιγότερο ή περισσότερο φανερά) ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές.

Όσο βέβαια η γενιά του '30, με το έργο που παρήγαγε, κατοχύρωνε τη θέση και την επιρροή της (και αυτό συνέβη από τη δεκαετία του '50 και κατόπιν) τόσο η αποδοχή επεκτεινόταν και στους αντιπάλους της· κατά τον ίδιο τρόπο και η ίδια, έχοντας απαλλαγεί από τις ανασφάλειές της και με ενισχυμένη την αυτοπεποίθησή της, αντιδρά λιγότερο σπασμωδικά. Οι συγκρούσεις βέβαια δεν έλειψαν ποτέ ούτε μετριάσθηκε η πικρία εκείνων που ένιωσαν ότι παραγκωνίστηκαν ή που θεώρησαν ότι ορισμένοι της γενιάς του '30 υπερτιμήθηκαν.

Παρά την καταπραϋντική επίδραση της χρονικής απόστασης ο Άγγελος Τερζάκης, σε ένα κείμενό του το 1967, συντηρεί ακμαίες τις ενστάσεις του για τη γενιά που έβλεπε, όλο και πιο πολύ, να προσδιορίζει το λογοτεχνικό πεδίο: «Μακάριοι ήταν αυτοί που ήρθαν εκεί στα 1930 ν' αντικρούσουν, να διασύρουν με την εύκολη ρητορική τους, τη δική μας αρρητόρευτη κοσμοθεωρία. Έρχονταν πίσω με τα καράβια του εξωτερικού, στιλβωμένοι, ατσαλάκωτοι, και ήταν μεγαλοαστοί: δεν είχαν ποτέ τους αντικρύσει κανένα βιοτικό πρόβλημα, είχαν φιλοδοξίες, αξιώσεις, χωρίς να έχουν θητεία [...] Έφερναν πίσω μian αισιοδοξία διατεταγμένη, μian ιδεολογία ανέξοδη, έναν εθνικισμό γεμάτον τουριστική γραφικότητα [...] Αλλά την ιστορία τη γράφουν οι νικητές, και νικητές είναι οι επιζώντες. Ποιος είχε περισσότερες πιθανότητες να επιζήσει: οι ταλαιπωρημένοι ή οι ανέπαφοι;».^[10] Άσχετα από την ηθική της επικράτησης που υπαινίσσεται ο Τερζάκης, ήταν φανερό από την αρχή, και με τον χρόνο γινόταν ακόμη πιο φανερό, ότι η γενιά του '30 διεκδικούσε με επιτυχία την εθνική εκπροσώπηση με τους όρους του ευρωπαϊκού μοντερνισμού, όπως τροποποιήθηκαν και προσαρμόστηκαν για τις ανάγκες της εντοπιότητας.

4.

Παρά τις αντιρρήσεις, κυρίως από τον χώρο της αριστεράς, και παρά τον ιδεολογικό πόλεμο εναντίον της, η γενιά του '30 δεν απειλήθηκε ποτέ κρίσιμα στη μονοκρατορία της. Το αντίθετο συνέβη: σταδιακά οι αντίπαλοί της κατέβασαν τους τόνους της επίκρισης ή προσχώρησαν στο αισθητικό της όραμα που με τα χρόνια εξαπλώθηκε στη συλλογική συνείδηση. Οι ενστάσεις για τη χρήση του όρου «γενιά του '30» δεν απέδωσαν, αφού η γενιά απέκτησε ισχυρή θεσμική νομιμοποίηση. Μετά την έκδοση του βιβλίου του Μάριο Βίτι το 1977, πέρασε και τυπικά στην πλήρη ένταξή της στην κορυφή του νεοελληνικού λογοτεχνικού κανόνα, ενώ, με τις διαδοχικές κριτικές πριμοδοτήσεις της από τους υποστηρικτές της, θεωρήθηκε ατύπως ότι καταλαμβάνει, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, τον χώρο του ελληνικού μοντερνισμού.

Όλα αυτά βέβαια δεν έγιναν τυχαία. Αναμφίβολα συνέβαλαν σημαντικά τρία πράγματα: η βαθμιαία αναγνώριση εκπροσώπων της εκτός Ελλάδας και η θετική υποδοχή του έργου τους, τα Νόμπελ του Σεφέρη (1963) και του Ελύτη (1979) και η εργώδης μέριμνα για την πρόσληψη του έργου της. Φιλολογοί, κριτικοί, μεταφραστές και δημοσιογράφοι επιστρατεύτηκαν συχνά για να την υποστηρίξουν και να την προβάλουν, δημιουργώντας έτσι ένα ευνοϊκό κλίμα αποδοχής. Ακόμη και σήμερα που το θεσμικό της κύρος είναι μέγιστο και, επομένως, δεν κινδυνεύει η θέση της στον κανόνα, δεν λείπουν εκείνοι που αντιδρούν υπερπροστατευτικά, νομίζοντας ότι απειλείται η καλή της φήμη. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις αυτόκλητων υπερασπιστών που επιδεικνύουν ένα είδος μαχητικού ζήλου στην προάσπιση των ιδεωδών της, ωσάν να συμμετέχουν και οι ίδιοι, ετεροχρονισμένα, στην εγκαθίδρυσή της κατά τη δεκαετία του '30.

Θα ήταν φυσικά μονομερής και λανθασμένη η ιστορική ερμηνεία που θα απέδιδε την επικράτηση της γενιάς του '30 αποκλειστικά σε σχεδιασμούς τακτικής και σε χειρισμούς δημοσίων σχέσεων, κατασκευάζοντας έτσι μια καθαρά εξωτερική αιτιολόγηση ενός λογοτεχνικού φαινομένου. Αντίθετα, θα πατήσει κανείς σε πιο στέρεο έδαφος και θα καταλήξει σε πειστικότερα συμπεράσματα, αν συνδέσει τον αντικειμενικό χώρο του πολιτισμικού γίνεσθαι με τη βούληση μιας συλλογικότητας που φιλοξενεί και αναδεικνύει τη μοναδικότητα των ατομικών περιπτώσεων. Η γενιά του '30 επεδίωξε να γίνει (και εν πολλοίς το κατάφερε) φορέας της σύγχρονης εθνικής λογοτεχνίας, εκμεταλλευόμενη αποτελεσματικά δύο πράγματα, μεταξύ άλλων: τον προσεταιρισμό του ευρωπαϊκού μοντερνισμού και την ιδεολογική νομιμοποίησή της στην ελληνική κοινωνία. Σε αυτό το στέλεχος μπολιάστηκε η δημιουργική ικανότητα κάθε ατομικής περίπτωσης η οποία συχνά, και παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της κριτικής, υπονομεύει τις απόπειρες συναινετικού ορισμού της γενιάς του '30, αφού καθιερώνει την εξαίρεση ως μέτρο του κανόνα. Αλλά αυτή η φαινομενική αντίφαση θα μπορούσε να θεωρηθεί υπόμνηση γόνιμης πολυμορφίας παρά απρόσφορου ατομισμού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα και εδώ ο Σεφέρης, ο οποίος δεν υπήρξε ποτέ άνθρωπος των κοινών δηλώσεων και των συλλογικών δράσεων, τις οποίες ωστόσο ενθάρρυνε και προωθούσε μέσω τρίτων. Από τις μαρτυρίες που έχουμε

βεβαιώνεται η μοναχική, σχεδόν μονόχρωμη, φύση του, καθώς και η βαθύτατη αίσθηση της ανάγκης να υπερασπίσει την ιδιαιτερότητά του. Συνάμα όμως ξέρουμε ότι δεν πίστευε σε έναν απομονωμένο λυρικό υποκειμενισμό και ότι είχε αντιληφθεί έγκαιρα πως μόνο μέσα από ένα συλλογικό εγχείρημα θα μπορούσε να ευδοκιμήσει το αισθητικό όραμα και το ηθικό αίτημα της ποίησής του. Όπως η διπλωματία, ως αποδοχή των συμβάσεων της κοινωνίας, έδωσε σχήμα στη ζωή του, έτσι και η γενιά του '30, ως αποδοχή των πιέσεων της ιστορικής συγκυρίας, έδωσε σχήμα στην ανάπτυξη του έργου του. Μέσα στο πνευματικό κλίμα της γενιάς το έργο αυτό βρήκε ανταπόκριση, ανέπτυξε αλληλουχίες, κατέβηκε πανίσχυρο στη λογοτεχνική αγορά. Το πλαίσιο λειτούργησε πολιτικά: διασφάλισε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντα ενός ικανού ποιητή και του πρόσφερε ευκαιρίες να αποδείξει το μέγεθος της αξίας του.

Με τους ανθρώπους αυτής της γενιάς δεν συμφωνούσε πάντα ο Σεφέρης. Σε ιδιωτικό μάλιστα επίπεδο γνωρίζουμε σήμερα ότι είχε κάποτε σοβαρές επιφυλάξεις για ορισμένες αντιλήψεις και πράξεις τους. Αντιλαμβανόταν όμως τη στρατηγική σημασία της συμφωνίας να συνυπάρχουν άνθρωποι στον ίδιο χώρο, έστω και με ένα ελάχιστο όριο αμοιβαίας αποδοχής, χωρίς ωστόσο να αλλοτριώνεται η ιδιαιτερότητά τους. Αποδέχτηκε ως εκ τούτου και υπεράσπισε την ένταξή του, όταν το έφερε η ανάγκη· όσο όμως εδραιωνόταν η λογοτεχνική του θέση εντός και εκτός Ελλάδας, άρχισε να κρατά μια διακριτική απόσταση από πράγματα και πρόσωπα.

Εντελώς σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι έως και το τέλος της δεκαετίας του '40 ο Σεφέρης είχε άμεση ανάγκη τη στήριξη που πρόσφερε η συλλογική στέγη της γενιάς του '30. Από τη δεκαετία του '50 και μετά είναι η ίδια η γενιά που έχει ανάγκη τη δική του στήριξη, αφού ο Σεφέρης αναδεικνύεται ως η πιο επιβλητική μορφή της. Δεν μιλάει πια γι' αυτή συχνά ούτε εύκολα· είναι σαν να γνωρίζει ότι ήρθε η ώρα των ιστορικών της λογοτεχνίας και σαν να υποδεικνύει ότι μπορεί να ανήκε σε αυτή αλλά από καιρό έχει υπερβεί το πλαίσιο της, αναζητώντας τον δικό του δρόμο.

Η ιδιοφυία του Σεφέρη έγκειται στο ότι αντιλήφθηκε έγκαιρα τη σημασία της συλλογικής παρουσίας στον δημόσιο χώρο. Ακόμη περισσότερο έγκειται στο γεγονός ότι φρόντισε επίμοχθα να την προικίσει με τον κατάλληλο λόγο, έτσι ώστε η συλλογικότητα να αποτελεί την πιο υψηλή εκδήλωση της υποκειμενικής έκφρασης. Η γενιά του '30 φέρνει στο προσκήνιο και τη σχέση ποιητικής και ιδεολογίας. Ακριβέστερα: φανερώνει με ποιο τρόπο συλλειτούργησαν οι δύο έννοιες, στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και για το συγκεκριμένο είδος λόγου που παρήγαγε αυτή η γενιά. Θα ήταν συνεπώς λάθος να αντιμετωπίσουμε τον όρο ως άστοχο κατασκευάσμα, άσχετο με την ουσία των αισθητικών επιλογών. Η γενιά του '30 συνιστά η ίδια «αισθητική πρόταση»· συνοψίζει τους κοινούς τόπους μιας αισθητικής που διεκδικεί τη λογοτεχνία του μέλλοντος. Έστω και αν σήμερα έχει πλέον καθιερωθεί ως ιστορική κατηγορία, δεν πρέπει να παραβλέπουμε πόσο σημαντική υπήρξε ως πρόταση για την επικράτηση της αισθητικής ιδεολογίας ενός εθνικού μοντερνισμού.

5.

Το θέμα του αυτοπροσδιορισμού μιας «περιφέρειας» δεν μπορεί παρά να τεθεί και ως θέμα ετεροπροσδιορισμού από το εκάστοτε πολιτισμικό και πολιτικό κέντρο. Συνεπώς η «ελληνικότητα», ως θεωρητικό αίτημα, δεν μπορεί παρά να είναι αναπόσπαστο μέρος του ιστορικού αυτοπροσδιορισμού μιας μικρής χώρας· η ελληνικότητα όμως, ως συγκεκριμένη έκφραση ιδεολογικών και αισθητικών αιτημάτων στον μεσοπόλεμο, συμπλέκεται αυτονοήτως με το δύσκολο ζήτημα της ταυτότητας, ζήτημα που αφήνει έκθετο το πεδίο της αισθητικής στις εισβολές της πολιτικής. Δημιουργώντας στην περιφέρεια με τη ματιά στραμμένη στο κέντρο, απαιτείται μια άλλη δυναμική στην επιδίωξη του έργου και στη διαδικασία της αναγνώρισης από τον «ξένο».

Ο Σεφέρης αποδείχτηκε ο πιο ικανός διαπραγματευτής της γενιάς του '30 σε αυτό το πεδίο, και ο πιο πειστικός. Στα κείμενά του αναπτύσσονται οι όροι της συνδιαλλαγής ανάμεσα στο κέντρο και ην περιφέρεια. Σε αυτά η στοχαστική μετριοπάθεια εκφράζεται ως βαθύτατη ανάγκη για εξισορρόπηση δύο αντίθετων επιθυμιών: από τη μια μεριά υπάρχει η επιθυμία της Ευρώπης για μια ιδανική Ελλάδα, κληρονόμο του αρχαίου κλέους, και από την άλλη υπάρχει η επιθυμία της Ελλάδας για τη μυθική Ευρώπη, για το κέντρο που συνάμα την ορίζει και την απορρίπτει ή την αποξενώνει.

Το πνεύμα της ελληνικότητας δεν είναι κάτι που ανακαλύπτει η γενιά του '30 αλλά ένα συλλογικό έκκριμα της εποχής· στο ευρύτερο μάλιστα πλαίσιο του ναζιστικού λαϊκισμού και της μεταξικής ελληνολατρίας το πνεύμα αυτό διαφοροποιείται από το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας και των ιστορικών του μεταλλάξεων. Δεν είναι δηλαδή απλώς μια ακόμη στιγμή στη συζήτηση για τη σχέση της λογοτεχνίας με την εθνική ανάγκη για αυτοπροσδιορισμό, αλλά μια ισχυρή διεκδίκηση ενός ανανεωμένου περιεχομένου με ορίζοντα την αισθητική του μοντέρνου. Ωστόσο, αν και η γενιά αυτή δεν υπέκυψε στην έξαψη των ιδεολογημάτων περί ελληνικότητας και η πορεία της παρέμεινε σταθερά μακριά από ακρότητες και φανατισμούς, κράτησε σταθερή την περιφορά της γύρω από μια ιδεατή ουσία του «ελληνικού» σε όλα τα είδη λόγου που άσκησε.

Είναι εσφαλμένη η άποψη που θέλει τη γενιά αυτή αμόλυντη από την ιδεολογία της εντοπιότητας, επειδή αρνείται να δεχτεί την ελληνικότητα ως αισθητικό κριτήριο. Το ιστορικό στίγμα πρέπει να επανεξεταστεί, επομένως, συνεκτιμώντας τρεις σημαντικούς παράγοντες: α) η εποχή ευνοεί συσχετισμούς της ελληνικότητας με εθνικιστικές εξάρσεις και ολοκληρωτικές ιδεολογίες, β) η αισθητική της ελληνικότητας προσφέρεται για μυθολόγηση στα συμφραζόμενα του πειραματικού μοντερνισμού, γ) η προσωπική παρέκκλιση από τις αγοραίες εκδοχές του εθνικισμού δεν σημαίνει ότι θωράκισε τη γενιά από τη διείσδυση αντιδραστικών στοιχείων της κρατούσας ιδεολογίας. Ο τρόπος που επεξεργάστηκε την ελληνικότητα η γενιά του '30 υπήρξε ταυτόχρονα συντηρητικός και ανανεωτικός. Ένα αντιφατικό μίγμα που αποδείχτηκε ότι ταίριαζε στη μετεμφυλιακή ελληνική κοινωνία. Υπήρξε όμως μοναδικός ως προς τούτο: τη σύνδεσή με τον ευρωπαϊκό μοντερνισμό.

Το φάντασμα της ελληνικότητας, με όλους τους συμβολικούς μετασχηματισμούς και τις αλληγορικές μεταμορφώσεις του, συμπληρώνει την αισθητική ιδεολόγηση του λαού και της παράδοσης με τον θεμελιακό μύθο της ταυτότητας, είτε αυτή

ανασύρεται νοσταλγικά από το παρελθόν είτε τίθεται ως αίτημα για το μέλλον. Η ταυτότητα για να συσταθεί χρειάζεται να διαθέτει έναν ορισμό και μια περιγραφή του ελληνικού, ένα όραμα για τη συλλογικότητα και μια μεταφορά για το ιστορικό παρελθόν. Εμφανίζεται ως ανακάλυψη ενός βαθύτερου νοήματος, αυτού που απομένει όταν αφαιρεθεί το υποτιθέμενο παραμορφωτικό ίζημα του πραγματικού.

Η γενιά του '30
διέπρεψε στην
υπεράσπιση της
ουσίας του
«ελληνικού»,
όπως

συγκεκριμενοποιήθηκε στη δική της αντίληψη για την ελληνική ταυτότητα. Στο αίτημα της γνησιότητας, που συνοδεύει την αντίληψή της αυτή, πρέπει να προσθέσουμε και την αδυναμία της να συλλάβει την ταυτότητα ως ιδιότητα των φαινομένων εντός ενός κόσμου του φαίνεσθαι· αντί αυτού προτίμησε τον μυστικισμό της κρυμμένης αλήθειας, της ιδανικής ουσίας, δημιουργώντας μια αισθητική μεταφυσική, που εξιδανικεύει τον απλό κόσμο των πραγμάτων, την ελληνική φύση, τον αγνό άνθρωπο και τη δραματική περιπέτεια της ιστορίας, συμβολοποιώντας έτσι την κρυφή ψυχή του έθνους, έναντι του φαίνεσθαι του πραγματικού που λέγεται Ελλάδα.

Ο μοντερνισμός αυτός φαίνεται να μοιάζει με την ιρλανδική εκδοχή του Γέιτς, στην οποία ανασύρεται βίαια η εντοπιότητα ως πυρηνικό στοιχείο του διαλόγου με τον υπόλοιπο κόσμο. Με μια διαφορά: ο μοντερνισμός των Ιρλανδών (Γέιτς, Τζόις, Μπέκετ κ.ά.) έχει τόσες κοφτερές άκρες, αιχμηρές γωνίες και πτώσεις χωρίς δίχτυ ασφαλείας, ώστε το συνέπαρμα της εντοπιότητας εξαφανίζεται στην οικουμενικότητα της σύλληψης.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τροποποιηθεί η έννοια του «ελληνοκεντρισμού»: είναι ίσως πιο σωστό να πούμε ότι η γενιά του '30 αναζήτησε μέσα από τον ελληνοκεντρισμό την οδό προς το «άλλο», προς κάτι που να μπορεί να λειτουργεί ως κριτικός καθρέφτης και ως βιωματικό αντιστάθμισμα – ένα αντίβαρο που ανακάλυψε στον πολυσπερματικό λόγο του ευρωπαϊκού μοντερνισμού. Όποια και αν είναι η ιδεολογική αιτιολογία της αναμέτρησης με το «εθνικό» και το «ευρωπαϊκό», η συμβολική σύλληψη είναι κατά κύριο λόγο αισθητική. Το εθνικό ήταν πρωτίστως ζήτημα ποιητικής και στοχασμού. Η

Πάνω: Γιώργος Σεφέρης, Γιώργος Κατσίμπαλης, Μαρώ Σεφέρη, Ι.Δ. Αντωνίου, στη Ρόδο το 1955. Κάτω: Αλέξανδρος Μπάρας, Δημήτρης Αντωνίου, Γιώργος Κατσίμπαλης, Αντώνης Βουσβούνης, Ανδρέας Καραντώνης, Νίκος Δωράνθης. Αθήνα, παραμονή Χριστουγέννων 1948. Φωτ. Αρχείο ΕΛΙΑ-MIET.

διαμόρφωση μιας *ελληνικής πρωτοπορίας* δεν θα κατέληγε εκεί που κατέληξε, και ίσως να μην είχε καταστεί καν δυνατή, αν δεν είχε την υποστήριξη μιας λογοτεχνικής γενιάς. Η πραγματικότητα της γενιάς, όσο ασταθής ή αόριστη και αν είναι, προσφέρει ευνοϊκό κλίμα, κατασκευάζει και διαδίδει μια μυθολογία, καλλιεργεί το πεδίο του ανταγωνισμού και ερεθίζει τις προσδοκίες του κοινού. Είναι μια συλλογικότητα διεκδικητική που αναγκάζει τα άτομα να ασκήσουν την τέχνη τους συνυπολογίζοντας και τον ευρύτερο κοινωνικό τους ρόλο.

Η γενιά του '30 πρόσφερε στους μετέχοντες την ασφάλεια της συντροφικότητας, ένα δοκιμαστήριο ιδεών και τεχνικών, καθώς και ιδεολογική συγγένεια, κοινωνική συνάφεια, θεσμική υποστήριξη. Πάνω από όλα, όμως, πρόσφερε τη δυνατότητα μιας πολιτισμικής πολιτικής. Αυτή η πολιτική, και η συνοδός ποιητική, την κράτησε στα όρια του περιφερειακού μοντερνισμού. Η γλώσσα είναι σημαντικό στοιχείο σε μια τέτοια εξέλιξη. Δεν είναι όμως το μόνο. Η αισθητική ιδεολογία που είχε να κάνει με τη συγκεκριμένη χώρα και τα συγκεκριμένα προβλήματα, και τους αντίστοιχους περιορισμούς, ήταν επόμενο να απαιτεί άλλες απαντήσεις.

Αναμφίβολα η γενιά αυτή δεν παραπέμπει σε κάτι ομοιογενές, όμως αυτό δεν καταργεί τα γνωρίσματα που ορίζουν μια κάποια ιστορική ιδιαιτερότητα. Μέσα στην ευρύτητά της υπάρχουν μεγάλα περιθώρια παρεκκλίσεων ή και εξαιρέσεων, ενώ, τουλάχιστον στην αρχή, αναδύεται το σχήμα ενός οδηγητικού κέντρου. Τα άτομα που την συγκροτούν δεν θα τα βρούμε στα φιλολογικά μπακαλοδέφτερα, όπου συνωσιάζονται υπολογισμοί ηλικίας, φιλίες, εξωτερικά γνωρίσματα και κοσμικές συναθροίσεις – ακόμη και αν τεκμηριώσουμε κάποιους συσχετισμούς, το εγχείρημα δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, πέρα από τη διατήρηση κάποιας επιφανειακής τάξης στο λογοτεχνικό ληξιαρχείο.

Για να ξεπεράσουμε την ευτελολογία, αλλά και την επιγονική μυθολόγηση, ίσως είναι προτιμότερο να συντάξουμε την ταυτότητά της, εντοπίζοντας εκείνες τις ιδέες, τις πεποιθήσεις, τις τεχνικές και τις συμπεριφορές που ορίζουν μιαν αισθητική και που δηλώνουν μιαν ιδεολογία και να αναζητήσουμε μετά ποια είναι τα κείμενα που ανταποκρίνονται σε αυτή την περιγραφή. Κάτι τέτοιο πρέπει να θεωρηθεί συμπληρωματικό στην αυτοπαρουσίαση της γενιάς. Πρόκειται για αυτοπαρουσίαση που περιλαμβάνει τη μαχητικότητα του Θεοτοκά, την υπεράσπιση του Καραντώνη, την προώθηση του Κασιμπάλη, τη νουθεσία του Δημαρά, και τη δημιουργική πρωτοτυπία του Σεφέρη και του Ελύτη.

Συνδυάζοντας την αυτοπαρουσίαση με ένα χαλαρό πλαίσιο αρχών και αξιών, έχουμε ένα σχήμα της γενιάς από το οποίο μπορούμε να ανασύρουμε τα συστατικά μιας ισχυρής αισθητικής ιδεολογίας. Η επιβίωσή της οφείλεται ασφαλώς στο γεγονός ότι εξακολουθεί να τροφοδοτεί σύγχρονες αισθαντικότητες και τρέχοντα ιδεολογήματα, ενώ σε χαμηλότερη κλίμακα βλέπουμε να επηρεάζει τον ρημαγμένο λόγο επηρμένων επιγόνων, αμελητέων μιμητών και γραφικών αρνητών. Αναμφίβολα η ίδια εξέθρεψε έναν ιμπεριαλισμό που δεν πρέπει να μας παραπλανήσει. Την ίδια εποχή συμβαίνουν και άλλα σημαντικά πράγματα, ιδιαίτερα στο πεδίο του μοντερνιστικού πειραματισμού, που ακόμη δεν έχουν βρει τη θέση που τους αξίζει στην ιστορία της λογοτεχνίας.

Ο ακόρεστος επεκτατισμός της γενιάς του '30 είχε με το μέρος του τη θεσμική νομιμότητα: *λαός, παράδοση, έθνος, ελληνικότητα και φυσιολατρική πατριδογνωσία* διευκόλυναν την εγκαθίδρυσή της στον κανόνα της λογοτεχνίας και τη διάρκεια της απήχησής της, αφού ενσωμάτωσε στην αφήγησή της ένα αισθητικό μίγμα πολιτικών οραμάτων, φυλετικών μύθων και εθνικών τραυμάτων. Η ιδεολογική διάσταση δεν είναι πάντοτε διακριτή. Συνήθως, απορροφάται από τον λόγο της τέχνης και μετασχηματίζεται σε οικεία μορφή. Ο μετασχηματισμός είναι δραστικός, σε βαθμό που σε ορισμένες περιπτώσεις να μην εντοπίζεται εύκολα η εξωποιητική επιρροή.

Σε αυτό το στάδιο θα μπορούσε ίσως κανείς να ισχυριστεί ότι η ιδεολογία διαλύεται στο καμίνι της μορφής, απ' όπου βγαίνει μετουσιωμένη σε κάτι διαφορετικό, ενσωματωμένο στη γλώσσα του έργου, τιθασευμένη από τη δημιουργική βούληση. Ωστόσο, όσο αποτελεσματική και αν είναι η συγγραφική αλχημεία, δεν μπορεί να εξαφανίσει το ίχνος του χρόνου στη γραφή. Για παράδειγμα, οι ιδεολογικές εντάσεις αποτυπώνονται στην πολυεπίπεδη διαδικασία της γραφής για να επανακάμψουν στη δημόσια ανάλωσή της ως αισθητικές προτάσεις οι οποίες, στην κοινωνική τους δεξίωση, παρέχουν ικανές αφορμές για να πυροδοτηθεί εκ νέου η ιδεολογική χρήση τους. Το έργο μετατρέπει στη δική του γλώσσα την ετεροσήμαντη ιδεολογία την οποία αποδίδει πίσω στην κοινωνία ως ιδεολογική δυνατότητα, τώρα όμως με αισθητική κάλυψη. Με αυτόν τον τρόπο αισθητικοποιείται η ιδεολογία και, στη συνέχεια, ιδεολογικοποιείται η αισθητική. Πέραν των καλών προθέσεων και του δημιουργικού αυθορμητισμού.

6.

Ακόμη και αν δεχτούμε ότι η γενιά του '30 υπήρξε, θεσμικά, η πιο σημαντική εκδοχή ενός «ελληνικού μοντερνισμού», δεν πρέπει να τη διαχωρίζουμε από την αισθητική ιδεολογία που παρήγαγε και διακίνησε τόσο στην εποχή της όσο και αργότερα. Η αντίληψη που θεωρεί ότι η αισθητική δεν υπόκειται στην επίδραση της ιστορίας και της ιδεολογίας, ότι κατά κάποιον τρόπο ο λόγος της υπερβαίνει τη χρήση της, ορίζει ακριβώς την πιο ακραία μορφή του «ιδεολογικού». Η έννοια της αισθητικής ιδεολογίας, αντίθετα, επιτρέπει τη συνεξέταση, χωρίς να υποβιβάζει την αισθητική σε παρενέργημα της ιδεολογίας αλλά και χωρίς να την αναβιβάζει σε ανιστορικό φορμαλισμό. Άλλωστε η αναγνωρισμένη απήχηση της γενιάς είναι τόσο πολυμερής που καταργεί εξ αντικειμένου τη θεώρηση ιδεολογίας και αισθητικής ως ασύμπτωτων φαινομένων. Η παρουσία της στα ελληνικά γράμματα πρέπει να μελετηθεί, αισθητικά και ιδεολογικά, με την αναθεωρημένη επανάκαμψη όρων, όπως: ιδεολογικός φενακισμός, πολιτισμική κυριαρχία και ταξικό συμφέρον.

Είδαμε ότι η γενιά αυτή διαμόρφωσε τις κατάλληλες συνθήκες, από την αρχή, αφού εμφανίστηκε με προγραμματική αισθητική και με την απαραίτητη πολιτισμική μαχητικότητα για να διεκδικήσει ζωτικό χώρο ύπαρξης. Αυτοπροτάθηκε ως γενιά στην ελληνική γραμματεία (δεν περίμενε δηλαδή την εκ των υστέρων βεβαίωσή της από την κριτική και την ιστορία της λογοτεχνίας) και ανέπτυξε μηχανισμούς αυτοπροβολής και αυτοπροστασίας στη δημόσια παρουσία της.

Τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τακτικής της τα συναντούμε ήδη σχηματισμένα πρωτογενώς, αλλά με το κατάλληλο δογματικό ύφος, στο *Ελεύθερο πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά. που εκδόθηκε το 1929^[11] : το «σπάσιμο»^[12] της παράδοσης, η «χειραφέτηση» της νέας γενιάς από το παρελθόν,^[13] η υπέρβαση των αντιπάλων ζευγμάτων καθαρεύουσα-δημοτική και εθνικισμός-μαρξισμός,^[14] η απόρριψη μιας τέχνης «εθνικής ωφέλειας»,^[15] «η διεκδίκηση της λογοτεχνικής πρωτοπορίας»^[16] και το αίτημα της σύνθεσης παλαιού και νέου.^[17] Ο Θεοτοκάς αναγνώρισε επίσης την ανάγκη της ποιοτικής ρήξης με τα καθιερωμένα και επισήμανε την ανάγκη της άμεσης διεκδίκησης: «Νέα λογοτεχνία θα κάνουν αυτοί που θα φέρουν στα ελληνικά γράμματα τις εσωτερικές δυνάμεις που λείπουν σήμερα. Αυτή είναι η πρώτη ανάγκη. Τα υπόλοιπα είναι ζητήματα σκηνοθεσίας».^[18]

Είναι γνωστό ότι οι ανάγκες της σκηνοθεσίας απαιτούσαν να κρατηθούν εύσχημες αποστάσεις από το φαινόμενο Καρυωτάκη, την πιο σοβαρή απειλή στο ξεκίνημα της γενιάς, ακόμη περισσότερο από τον Καβάφη, η διείσδυση του οποίου στον χώρο της μοντέρνας καλαισθησίας, την ίδια εποχή, ανταγωνιζόταν από θέση ισχύος κάθε άλλη σοβαρή απόπειρα ανανέωσης της ποίησης. Το μέγεθος της καβαφικής απειλής αποδεικνύεται από τη συστηματική προσφορά υποστήριξης στον Παλαμά εκ μέρους της γενιάς αλλά και από τη βιαιότητα της αντίδρασης του Θεοτοκά: «Προσωπικά, ένας οποιοσδήποτε Γιαγκούλας των ελληνικών βουνών μ' ενδιαφέρει πολύ περισσότερο από ό,τι μ' ενδιαφέρει ο Αλεξαντρινός ποιητής».^[19]

Οι ίδιες φοβίες πρέπει να βασάνιζαν και τον Γιώργο Σεφέρη λίγα χρόνια αργότερα (1935), όταν γράφει, επιδεικνύοντας απίστευτη επίγνωση του προβλήματος «Καβάφης», στον Τίμο Μαλάνο: «Είσαστε [...] από τους ελάχιστους που μας έδωσαν θετικά δεδομένα γι' αυτό το μυθιστορηματικό, μυθικό, αλχημικό πρόσωπο που μας είναι πολύ συχνά ακατανόητο. Ο Καβάφης, πέρα από την ποιητική του σημασία, που εξακολουθώ να πιστεύω ότι δεν είναι εξαιρετική, έχει την αξία να μας παρουσιάζεται σαν ένας τύπος προβλήματος που για καιρό θα μας απασχολεί».^[20] Η σχέση του Σεφέρη προς τον Καβάφη, σχέση γεμάτη παλινωδίες και αναθεωρήσεις, εξακολουθεί να παραμένει αδιερεύνητη στα νεοελληνικά γράμματα και σίγουρα θα αποκαλύψει πολλά, όταν κάποτε μελετηθεί συστηματικά.

Η αισθητική απόβλεψη της γενιάς, με το μοντέρνο ένδυμά της, σε απόσταση ασφαλείας από τον ακραίο ριζοσπαστισμό της *avant-garde*, παρήγαγε ιδεολογήματα που είχαν ως πυρήνα τους μια αναμορφωμένη και εκσυγχρονισμένη ελληνικότητα – την επικαιροποιημένη αισθητική ιδεολογία της ταυτότητας. Συνδέοντας την προσωπική μυθολογία με μια τάξη συμβόλων που ήταν οικεία στο κοινό τους, και κυρίως στην κατηγορία των ικανών αναγνωστών, προετοίμασαν την πρόσληψή τους, αποκαθιστώντας μια επικοινωνιακή γέφυρα ανάμεσα στο εγώ και στο εμείς, ανάμεσα στη μοντέρνα σύλληψη του υποκειμένου και στην εξιδανίκευση της συλλογικότητας.

Η αντίδραση του κοινού, πρωτίστως όμως της ελληνικής κριτικής και διάνοησης, απέναντι στα έργα αυτής της γενιάς, αποδεικνύει ότι οι επιλογές τους (διαισθητικές ή υπολογισμένες) υπήρξαν αποδοτικές. Παράλληλες προσπάθειες, που έγιναν από ορισμένους ποιητές την ίδια εποχή, για πιο ριζοσπαστικό μοντερνισμό (π.χ. Εμπειρικός, Εγγονόπουλος, Κάλας)

ή για πιο μετριοπαθή, αλλά με διαφορετικές αισθητικές και ιδεολογικές προτεραιότητες (π.χ. Παπατσώνης) απέτυχαν να γοητεύσουν το κοινό και να αντέξουν στον χρόνο στον βαθμό που το κατόρθωσαν ο Σεφέρης και ο Ελύτης.

Μπορεί να υπήρχε ακόμη η ανάγκη για εθνικούς ποιητές σε light εκδοχή, για έναν λόγο που θα πήγαζε από την κοινή παράδοση και θα συντηρούσε συλλογικούς μύθους. Το κατάλαβε νωρίς ο Σεφέρης (από την εποχή του *Μυθιστορήματος*, 1935), το κατάλαβε πολύ αργότερα ο Ελύτης γράφοντας το *Άξιον Εστί* (1959), το κατάλαβε και ο Ρίτσος που πάντρεψε την ελληνική παράδοση με την λαϊκή μυθολογία της αριστεράς (*Επιτάφιος, Ρωμισούνη*). Αυτοί είναι πιστεύω οι τρεις τελευταίοι οιονεί εθνικοί ποιητές. Για τον καθένα τους το ιδεολόγημα της ελληνικότητας (στην εκδοχή που το διαπραγματευόταν) υπήρξε πρωταρχικό στοιχείο της ποιητικής αισθητικής: ο μοντερνισμός βοήθησε να επινοήσουν τον καινούργιο λόγο αλλά όχι να δοκιμαστούν τα όρια της τέχνης. Υπό την έννοια αυτή το έργο τους δηλώνει το τέλος μιας εποχής, μιας εποχής που αρχίζει με τον Σολωμό. Δηλώνει όμως και μια αρχή: την αρχή του ελληνικού μοντερνισμού.

Το συμβάν απαιτούσε από τους πρωτεργάτες τη συνεχή «μετάφραση» της ιδεολογικής κλίμακας στην αισθητική, υποβάλλοντας αδιάκοπα τον μοντέρνο λόγο σε τοπική λογοκρισία, καθώς επιχειρούσαν να μετοχεύσουν το μοντέρνο στο ελληνικό, στην απόπειρά τους να συγκροτήσουν τη ρητορική της μοντέρνας ελληνικότητας. Η ελληνικότητα είναι φυσική συνέπεια της ταυτότητας,^[21] και με τον τρόπο αυτό μετατρέπεται σε καθολική έννοια, δια της αποσβέσεως του ονόματός της· μεταβάλλεται από ιδεολογικό κριτήριο σε υπερβατικό ορίζοντα κάθε καλλιτεχνικής δημιουργίας, από θολή ιδέα σε αναγκαία συνθήκη.

Καλός ποιητής είναι αυτός που ο λόγος του κρατιέται βαθιά ριζωμένος στην παράδοση και στη γλώσσα του τόπου του, που ακολουθεί το εθνικό αισθητήριό του, που δημιουργεί «γνήσια» και «αληθινά» ελληνικά έργα. Με άλλα λόγια, ο ποιητής που κατορθώνει να δώσει στην ποιητική του μυθολογία διαστάσεις συλλογικές. Εκτός από τη μεταγραφή ορισμένων αισθητικών συμβόλων με ιδεολογικά κριτήρια που συνεπάγεται αυτή η αντιστροφή του όρου (όπου το οριστέο μεταμορφώνεται σε ορίζον), ενισχύει ουσιαστικά και την ιδεαλιστική γοητεία της νεωτερικής αισθητικής αυτής της γενιάς. Η ελληνικότητα (όπως και άλλα συναφή ιδεολογήματα) επιστρέφει έτσι, από την πίσω πόρτα, πάλι ως αισθητική αξία απαραίτητη για να μεταγγίσει τον μοντέρνο λόγο σε μια υπό ανάπτυξη κοινωνία.

Στο πεδίο αυτό δεν είναι κατανοητή η αναγκαιότητα ή η χρησιμότητα του διπολισμού. Είναι σχεδόν μόνιμη τακτική να κατασκευάζονται κριτικές ανεμομυλομαχίες με παρακίνημα έναν ηθικό αισθητισμό που επισείει τα ζεύγματα: καλό-κακό, εμπειρικό-θεωρητικό, παλαιό-καινούργιο, μοντέρνο-παραδοσιακό, ευρωπαϊκό-ελληνικό κ.λπ. Ακόμη λιγότερο είναι κατανοητή η διαπραγματευτική προσέγγιση, η οποία θέτει το δίλημμα για να το άρει παρευθύν με την αποκατάσταση ισορροπιών και την ολοκλήρωση τέλειων συνθέσεων – μη τυχόν και διαρραγεί το είδωλο της φυλής με την παραδοχή ελλείψεων και χασμάτων. Η γενιά του '30 επιχείρησε να επανασκηνοθετήσει όλα τα αντιθετικά ζεύγματα, για να υπηρετήσουν τις αισθητικές της ζητήσεις αλλά και για να εξυπηρετήσουν τις πολιτισμικές της βλέψεις. Το γεγονός ότι σε μεγάλο βαθμό το κατάφερε, οφείλεται κυρίως στην ικανότητα να υπερβαίνει τους τοπικούς περιορισμούς του διπολισμού,

πράγμα που ακριβώς επιτυγχάνεται με ό,τι περισσεύει, χαίνει ή αιωρείται. Το ζήτημα δεν είναι να θέσεις το δίλημμα Ελλάδα - Δύση (στην πραγματικότητα απλώς το ξαναθέτεις) αλλά να αποδείξεις ότι η σκηνοθεσία του αιτιολογείται από το λογοτεχνικό αποτέλεσμα. Το ζήτημα αυτό άλλωστε πάντα λειτούργησε ως πρόσχημα της ποιητικής καινοτομίας.

Το θέμα του νεωτερικού ελληνοκεντρισμού ανήκει στον χώρο της αισθητικής ιδεολογίας: το έθνος ως αισθητικό αντικείμενο. Παρά τις αποστάσεις που επιχείρησε να κρατήσει η γενιά αυτή, υιοθέτησε, αναπαρήγαγε και αναμόρφωσε πολλούς συμβολισμούς και ρητορικά σχήματα του φιλελεύθερου συντηρητισμού (το οξύμωρο φανερώνει την ένταση της αντίφασης), όπως αυτά καθιερώθηκαν στην εθνική παράδοση, στην κρατική εκπαίδευση και στην πολιτική/πολιτισμική κυρίαρχη ιδεολογία. Δεν είναι ζήτημα προθέσεων αλλά συνεπειών. Έως σήμερα η γενιά του '30 συνεισφέρει στην εθνική λογοτεχνία με τη δική της «Ελλάδα» και έως σήμερα επιστρέφουμε σε αυτήν, όταν αναζητούμε αισθητικές απαντήσεις στα προβλήματα εθνικής ταυτότητας, που συνεχίζουν να βασανίζουν με αδιέξοδη εμμονή.

Αν η πρόταση της γενιάς του '30 αναπτύχθηκε με τα σχήματα της αισθητικής ιδεολογίας, η διαδρομή της στην Ελλάδα των επιγόνων έθρεψε συχνά τις ανάγκες μιας εξημμένης ιδεολογικής αισθητικής. Η παγίωσή της άλλωστε στις συνθήκες του λογοτεχνικού κανόνα ευνόησε τη μάλιστα της αισθητικής για να υπηρετηθούν ιδεολογικοί στόχοι. Απόρροια αυτής της τακτικής υπήρξε η ανάδειξη της γενιάς του '30 ως μοναδικού σοβαρού εκπροσώπου του «ελληνικού μοντερνισμού», ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι παρά η πιο αποδεκτή θεσμική του εκδοχή. Μια θεσμική εκδοχή που απορρόφησε την περιρρέουσα ιδεολογία (κάποτε και επικίνδυνες εκτροπές της) για να τη μετασηματίσει σε μοντέρνα αισθητική με την οποία υποστήριξε το λυρικό της πρόταγμα και η οποία επέστρεψε στον δημόσιο χώρο όχι μόνο ως λογοτεχνία αλλά και ως τροφοδότης καινούργιων ιδεολογικών σχημάτων και μηχανισμών.

Διαπιστώσεις όπως οι προηγούμενες δεν σημαίνουν καταδίκη ενός έργου ή μιας γενιάς, όπως επιτηδείως ισχυρίζονται ορισμένοι πράκτορες της. Καμιά απόπειρα κατανόησης και αναθεώρησης δεν είναι υποχρεωμένη να λογοδοτεί σε κήσορες που εμφανίζονται ως θεματοφύλακες του ορθού, του εθνικού και του αληθούς. Προσπαθώ να ερμηνεύσω ένα έργο σημαίνει ότι το τιμώ με την προσήλωσή μου στο ταξίδι του μέσα στον χρόνο. Ακόμη και οι αρνητικές κρίσεις, που γίνονται με καλή και τεκμηριωμένη πίστη, εντάσσονται σε αυτή τη διαδικασία. Άλλωστε η μεγάλη καινοτομία της γενιάς υπήρξε η λογοτεχνική επένδυση του χάσματος στο κέντρο του εθνικού – εκεί που πλαισίωσαν το αίτημα του μοντερνισμού με την αισθητική ιδεολογία της ελληνικότητας. Οι παρενέργειες είναι γνωστές, όπως είναι γνωστά και τα σημαντικά επιτεύγματα.

Το φαινόμενο της προσχώρησης στην αισθητική ιδεολογία, ως μέσο επίλυσης αντιφάσεων και επιδίωξης νέων τόπων γραφής, δεν περιορίζεται στη γενιά του '30, στον χώρο της όμως αναπτύχθηκαν πιο ευνοϊκοί όροι για καταχρηστικές προσοικειώσεις. Σε αστούς όπως ο Σεφέρης, ο Ελύτης και ο Θεοτοκάς θα συναντήσουμε εξιδανικεύσεις της αγροτικής υπαίθρου, της νεότητας, του απλού ανθρώπου, του γένους, της λαϊκής ψυχής, των ριζών, καθώς και πλήθος τροπισμών που φιλοξενούν οργανικά σχήματα και βεβαρημένες μυθοποιήσεις του ελληνικού.

Στον βαθμό που η αισθητική της εντοπιότητας εμβολιάζεται με ξένα στοιχεία καταφέρνει να κρατά μια σχετική ισορροπία στην ανάπτυξή της. Η διατάραξη της παράδοσης και η υιοθέτηση καινοφανών τρόπων έκφρασης εμποδίζουν την παγίωση του αισθητικού ιδανισμού σε ιδεολογική μονοτροπία, όταν έχουμε να κάνουμε με λογοτεχνική γραφή. Όταν όμως η αισθητική θέαση μετατίθεται σε άλλα κείμενα (δοκίμια, κριτικές, άρθρα, συνεντεύξεις, ημερολόγια, αλληλογραφίες) χωρίς να μεταβάλλει το βλέμμα της, τότε μεταπίπτει σε ιδεολογική κατάχρηση.

Στην περίπτωση αυτή η αισθητική δεν είναι αθώα και οι συνέπειες για το κοινωνικό σύνολο δεν είναι αμελητέες, μολονότι δεν είναι συνήθως φανερές. Η αισθητική ιδεολογία είναι υπεύθυνη για την ασυνάφεια ανάμεσα σε αυτό που πιστεύουμε και σε αυτό που ζούμε ή σε αυτό που είμαστε. Η καινούρια πρόταση για το «ελληνικό», που προώθησε με πολλούς τρόπους και για μεγάλο διάστημα η γενιά του '30, παρά τον μοντέρνο λόγο της, συνοδεύτηκε από μια αισθητική ιδεολογία που έγινε αποδεκτή σαν ο νέος μύθος για την ελληνική ταυτότητα. Η ταύτιση των λέξεων με τα πράγματα οδήγησε στην αδυναμία του συλλογικού σώματος να ξεχωρίσει την αισθητική μετουσίωση από την απροσάρμοστη πραγματικότητα.

7.

Ας ανακεφαλαιώσουμε. Η απορία για την υπερβολική παρουσία της γενιάς στις συζητήσεις που αφορούν γενικά στην ελληνική λογοτεχνία του 20ού αιώνα, καθώς και για την πολύμορφη διείσδυσή της σε όλους τους τομείς του πολιτισμικού βίου της χώρας, είναι ευνόητη. Συνέβαλε στην επικράτηση η πλούσια φιλολογία γύρω από αυτή, καθώς και η θεσμική της υπεροχή με κατοχυρωμένες θέσεις στο κοινωνικό φαντασιακό. Δεν θα δυσκολευτεί κανείς να βρει πλούσιο υλικό για τη συνεισφορά της στη λογοτεχνία και την τέχνη, όπως δεν θα δυσκολευτεί να εντοπίσει την απήχυσή της στη συλλογική συνείδηση και την αναγνώρισή της σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Συνέδρια, επετειακές εκδηλώσεις, αφιερώματα περιοδικών, βραβεία (τοπικά και διεθνή), άλλες τιμητικές διακρίσεις, εμπέδωση στο εθνικό υποσυνείδητο, και η γενικότερη απορρόφηση της μυθολογίας της σε μια εξιδανικευτική τάξη του λόγου, ενίσχυσαν τη γενική αποδοχή.

Ποια είναι όμως ακριβώς η γενιά του '30; Αν την εννοήσουμε σαν έναν κύκλο ανθρώπων που λίγο-πολύ συνυπήρξαν, πόσο μικρή ή μεγάλη είναι η περιφέρεια αυτού του κύκλου; Το σημαντικότερο: τι συνδέει τα άτομα που εντάσσονται στον κύκλο, ποιο είναι το κοινό στοιχείο, στο έργο τους και στις πεποιθήσεις τους για τη λογοτεχνία, που τα καθιστά, αν όχι συγγενείς, τουλάχιστον συνταξιδιώτες. Ασφαλώς απαντήσεις έχουν δοθεί, και μάλιστα πολλές, καμιά όμως δεν κατάφερε να ορίσει με ακρίβεια την περιφέρεια ή να ανασύρει με πειστικότητα τα κοινά γνωρίσματα. Ως εκ τούτου η γενιά του '30 παραμένει ένας όρος χαλαρός και ασαφής, ακόμη και αν την ταυτίσουμε με την ομάδα του περιοδικού *Τα Νέα Γράμματα*, η οποία έχει περιορισμένο εύρος που δεν μπορεί να καλύψει την έκταση μιας ολόκληρης γενιάς.

Συνεπώς, μπορεί η ομάδα να είναι το κέντρο του κύκλου, κατά κανένα τρόπο όμως δεν μπορεί να τον σκεπάσει, όταν μάλιστα είναι δεδομένο ότι ο κύκλος μεταβάλλει την περιφέρειά του ανάλογα με την εποχή και τις πεποιθήσεις των εκάστοτε μελετητών. Η συζήτηση θα μπορούσε να πάει σε μάκρος, ωστόσο εδώ ενδιαφέρει κυρίως ένα παρενέργημα στη χρήση του όρου που λειτουργεί μετωπικά, ταυτίζοντας τη γενιά του '30 με τον ελληνικό μοντερνισμό. Συχνά η υποκατάσταση γίνεται τόσο φυσικά που μοιάζει αυτονόητη. Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα: δεν είναι περίεργο το μέρος να υποκαθιστά το όλον, όταν δεν έχουμε να κάνουμε με συμβατικά γλωσσικά ενεργήματα αλλά με την ιστορική πραγματικότητα ενός λογοτεχνικού κινήματος;

Γιατί η βιβλιογραφία για τον ελληνικό μοντερνισμό είναι περιορισμένη σε σχέση με τη γενιά του '30, όπως είναι εξαιρετικά περιορισμένη και η θεωρητική συζήτηση για το περιεχόμενο του όρου σε σχέση με τα λογοτεχνικά επιτεύγματά του; Ή μήπως τόσο η ομάδα των *Νέων Γραμμάτων* και η γενιά του '30 όσο και ο ελληνικός μοντερνισμός είναι αυθαίρετα παραπετάσματα που κρύβουν μια ιστορική πραγματικότητα πιο σύνθετη και πλούσια αλλά και πιο αντιφατική; Τι είναι σωστότερο: να αντιστρέψουμε τη σχέση και να θεωρήσουμε τη γενιά μέρος (ή πυρήνα) ενός ευρύτερου κινήματος ή να θεωρήσουμε την, αναγκαία πιθανώς, συνθήκη να σαρώνουμε τον χρόνο με γενικεύσεις χρήσιμες για τη γνώση και τη διδασκαλία ως παραπλανητική ευκολία που αποκρύπτει την πολυειδία του συμβάντος;

Είναι προφανές ότι έχουμε να κάνουμε με μια, λίγο-πολύ, εμπεδωμένη γνώση στη μετάδοση της ιστορικής εμπειρίας από γενιά σε γενιά. Η αντίθεση αρχίζει να εντείνεται όταν κανείς αποφασίσει να μεταθέσει τα ερωτήματα· τότε συστήνεται, με άλλες προοπτικές, ένα διαφορετικό «παράδειγμα» για την περίοδο αυτή, εντός του οποίου ανατρέπονται οι συσχετισμοί και αποσταθεροποιούνται οι ισχύουσες αντιλήψεις. Το πεδίο που διανοίγεται προσφέρει τη δυνατότητα να βρεθεί χώρος για να διερευνηθεί εκ νέου η αισθητική και η πολιτική του «μοντέρνου». Στο σημείο αυτό επανέρχεται η «γενιά του '30», σαν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα αισθητικής ιδεολογίας και πολιτισμικής εξουσίας, που κατάφερε να εκτοπίσει τον όρο «μοντερνισμός» και να καταλάβει τον χώρο που ανήκε σε αυτόν.

Μολονότι πολλά ονόματα συνωστίζονται κάτω από τη μαρκίζα αυτής της γενιάς, ο πραγματικός πυρήνας της περιλαμβάνει τέσσερα άτομα, που αναφέρθηκαν ήδη, με διαφορετικές ιδέες και συγγραφικό προσανατολισμό. Η βαρύνουσα παρουσία του Γιώργου Σεφέρη πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, αφού με το έργο του (ποιητικό και δοκιμιακό) και με τη δημόσια παρουσία του στήριξε την ταχύτατη διείσδυση της γενιάς στο κοινωνικό σώμα των μορφωμένων αστών. Πιστός συνοδοιπόρος ο Γιώργος Θεοτοκάς, μαχητικός δοκιμιογράφος και θερμόαιμος σχολιογράφος, ο οποίος, στο μανιφεστοειδές *Ελεύθερο πνεύμα* του το 1929, έθεσε πρώτος και μετ' επιτάσεως το θέμα της διαδοχής στην ελληνική λογοτεχνία και της συμπόρευσης με την Ευρώπη. Υπολογίσιμος σύμμαχος και υπερασπιστής ο κριτικός Ανδρέας Καραντώνης, που πρωτοστάτησε στη λογοτεχνική επικαιρότητα, κατοχυρώνοντας με τη συνεχή παρέμβασή του στη διακίνηση έργων, ιδεών και ονομάτων, το κύρος και την απήχησή του· βασικός συντελεστής στην προώθηση της σεφερικής ποίησης αλλά και γενικότερα της γενιάς του '30. Τέλος, ο παράγων Γιώργος Κατσιμπαλής, που έκανε έργο του την ανάδειξη του Σεφέρη και, στη συνέχεια, τη συγκρότηση και την υποστήριξη της υπόθεσης που ονομάστηκε γενιά του '30. Ο Κατσιμπαλής, μη όντας

συγγραφέας ο ίδιος, αφοσιώθηκε με πάθος στην υπόθεση αυτή, επένδυσε χρόνο, ^[22] πάθος και χρήματα, για να υποστηρίξει το αίτημα της ανανέωσης στη συγκεκριμένη εκδοχή, αν και φλογερός παλαμικός.

Από τότε και έως σήμερα γενιές ολόκληρες φιλολόγων και κριτικών έχουν μοχθήσει ευσυνειδήτως για να περιχαρακώσουν τη γενιά με τα κατάλληλα ονόματα. Αφού αποδέχτηκαν τον αρχικό πυρήνα, άρχισαν να ερίζουν για την επετηρίδα αλλά και για το δικαίωμα νομιμοποίησης: ποιος είναι «εντός» και ποιος «εκτός»; Καταλήξαμε έτσι να έχουμε, κάτω από την αιγίδα της γενιάς, τις πιο αντιφατικές αισθητικές αντιλήψεις, τα πιο ανόμοια πρόσωπα, τις πιο δισταμένες συγγραφικές πρακτικές. Τι εξυπηρετεί όμως τόσος κόπος να κατοχυρωθούν τα δικαιώματα αυτής της γενιάς, με ποια λογική λειτουργεί ο μηχανισμός ένταξης, στοιβάζοντας συγγραφείς «ουδεμίαν σχέσιν έχοντας συναμεταξύ τους», για να θυμηθούμε τον Σκαρίμπα;

Το μόνο σίγουρο είναι ότι, όσο χαλαρή και αν υπήρξε η σύνδεση, ήδη από την αρχή, οι άνθρωποι των *Νέων Γραμμάτων* παρενέβησαν δραστικά στον δημόσιο χώρο της λογοτεχνίας και της τέχνης. Η επιρροή τους ενισχύθηκε όταν στην επικράτειά τους εισήλθαν, ως δορυφόροι ή συνοδοιπόροι, υπερρεαλιστές (όπως ο Ελύτης και ο Εμπειρικός) παραδοσιακοί πεζογράφοι (όπως ο Βενέζης και ο Τερζάκης), ιστορικοί της λογοτεχνίας (όπως ο Δημαράς) και άλλοι πολλοί, ανάλογα με την εκάστοτε κρίση του μελετητή/ληξιάρχου. Χωρίς να έχουν τεθεί με σαφήνεια τα κριτήρια της ένταξης, και με μοναδικό εχέγγυο τη δράση τεσσάρων προσώπων, εμπεδώθηκε η γενιά του '30 στην ελληνική παιδεία και λογοτεχνία.

Από την αρχή, όπως είπαμε, η γενιά αυτή διαμόρφωσε τις κατάλληλες συνθήκες, αφού εμφανίστηκε με προγραμματική αισθητική και με την απαραίτητη πολιτική μαχητικότητα για να διεκδικήσει ζωτικό χώρο ύπαρξης. Αυτοπροτάθηκε η ίδια ως γενιά στην ελληνική γραμματεία (δεν περίμενε δηλαδή την εκ των υστέρων βεβαίωσή της από την κριτική και την ιστορία της λογοτεχνίας) και ανέπτυξε μηχανισμούς αυτοπροβολής και αυτοπροστασίας στη δημόσια παρουσία της, εξασφαλίζοντας για τον εαυτό της λόγο και χώρο. Ο λόγος περιλάμβανε μια διαφορετική γλώσσα για την τέχνη και μια καινοτόμο αντίληψη για το λογοτεχνικό έργο ως αισθητικό συμβάν. Ο χώρος πρόσφερε τη δυνατότητα της αναγνώρισης και, τελικά, της κυριαρχίας.

Η πολιτική διάσταση του εγχειρήματος εντοπίζεται στις διεκδικήσεις τους, στην προβολή των κειμένων τους, στην απήχηση της γραφής τους, στις συγκρούσεις τους, με άλλα λόγια στην ίδια τη δράση των έργων τους (κειμενική και εξωκειμενική). Η γενιά διέθετε συμμάχους, ιδεολογική ταυτότητα και πολύπλευρη στρατηγική. Άμεσα διεξάγει αισθητικό και ιδεολογικό πόλεμο (κυρίως έναντι της αριστεράς), έμμεσα διαμορφώνει τη νέα μικτή πραγματικότητα: ευρωπαϊκή και ελληνική, μοντέρνα και παραδοσιακή, ξεκομμένη και αφομοιωτική. Στο πεδίο της αισθητικής αναθεωρείται μετριοπαθώς αλλά καιρίως ο κανόνας της ελληνικής λογοτεχνίας, ενώ συνάμα επικρατούν ιδιόζουσες οικειοποιήσεις που φέρνουν στο προσκήνιο παραμελημένες μορφές λαϊκότητας (Θεόφιλος) ^[23] ή ασυνήθιστους τρόπους γραφής (Μακρυγιάννης). Αυτή η αναδόμηση της έννοιας του «ελληνικού» υπήρξε καθοριστική για την αισθητική ιδεολογία της γενιάς, η οποία γνώριζε

πολύ καλά ότι από τον ευρωπαϊκό μοντερνισμό χρειαζόταν να δανειστεί τα μέσα εκείνα που θα επέτρεπαν στην εντόπια αισθαντικότητα να ανακαλύψει τον δικό της δρόμο.

Η τροπή προς ακραίες πρωτοποριακές χειρονομίες θα μπορούσε να οδηγήσει στην αποξένωση και στην αποτυχία. Αντίθετα, η πριμοδότηση εννοιών όπως, *ενότητα, αρμονία, συνάφεια, συνέχεια, διάρκεια, συναίνεση* (ιδιαίτερα όταν συνοδεύονται με το επίθετο «εθνική»), ενισχύει τη δεκτικότητα του κοινού, την ίδια στιγμή όμως φανερώνει ότι η καινούρια αισθητική ομιλεί διαφορετική γλώσσα και απαιτεί άλλη προσήλωση. Η γενιά του '30 διαχώρισε τη θέση της από το παλιό καθεστώς χωρίς να το απορρίψει εντελώς, επενδύοντας από την άλλη μεριά σε ό,τι η ίδια πρόβαλε ως ανανεωμένη παράδοση. Η εκδοχή αυτή ενισχύει τη διαμόρφωση μιας μεταφυσικής του «ελληνικού» (Ελύτης) αλλά και μιας δραματοποίησής του (Σεφέρης), μέσω των οποίων σχηματίζεται βαθμιαία η τεράστια τοιχογραφία, όπου αποτυπώνεται η αφήγηση των παθών του έθνους με ορίζοντα, ταυτόχρονα, την εθνική ιδιαιτερότητα και το ευρωπαϊκό παράδειγμα.

8.

Είδαμε ότι η εικόνα της γενιάς ολοκληρώθηκε και επικράτησε πλήρως στη μεταπολίτευση, ευνοημένη καθώς υπήρξε και από το γενικευμένο κλίμα ευφορίας. Αναμφίβολα πάντα είχε ισχυρή παρουσία στον δημόσιο χώρο. Τώρα όμως εντάχθηκε στον κανόνα της λογοτεχνίας με εθνικά, και όχι απλώς κοινωνικά, διαπιστευτήρια. Έτσι βαθμιαία διαμορφώθηκε η μεταπολιτευτική αισθαντικότητα, αφού πρώτα η γενιά κατέκλυσε όλους τους χώρους, έχρισε επιγόνους, έγινε θεσμικά παντοδύναμη. Η φήμη της απλώθηκε παντού, με κορύφωση τα φεστιβάλ της μεταπολίτευσης, όπου η αισθητική κάθε αποχρώσεως βαφτίστηκε στην κολυμβήθρα του προοδευτισμού και υπηρέτησε την ανάγκη για «επαναστατική» εκτόνωση των πιο ανομοιογενών πολιτικών σχηματισμών και ιδεολογικών ρευμάτων.

Είχε προηγηθεί ο Θεοδωράκης που εγκατέστησε, δίπλα στον Ρίτσο, τον Σεφέρη και τον Ελύτη. Αυτός έδωσε στους δύο τελευταίους λαϊκό έρεισμα. Απέκτησαν, εκτός από αναγνώστες, ακροατές και θεατές, τροφοδοτώντας την παρατεταμένη ανάγκη για ταυτότητα, για μεγάλα έργα, για εθνικές παρακαταθήκες. Το αίτημα ορισμένων για μια ανανεωμένη πρωτοπορία βούλιαξε στην εθνική χρηστοθήκη, στη νοσταλγική ανάκληση, στην αξιοποίησή του από νεόκοπους κήρυκες της φυλετικής ιδιαιτερότητας.

Η γενιά του Πολυτεχνείου δεν ξέφυγε από τη γοητεία της γενιάς του '30. Ουσιαστικά έζησε την εφηβεία της, που υπήρξε καθυστερημένη και τράβηξε πολύ, με την αισθητική ιδεολογία και τον συναισθηματικό λόγο μιας άλλης εποχής. Ο λόγος αυτός συνέχιζε να παρακινεί και να γοητεύει, θεωρήθηκε το καλύτερο ζυμάρι για ανανεωμένη εθνική ταυτότητα αλλά και για φαντασιακή σύνδεση με το παρελθόν. Απώτερος στόχος: η σφυρηλάτηση συλλογικής μυθολογίας. Ακόμη και όταν ενηλικιώθηκε γραπώθηκε από τη γενιά του '30, για να νουθετήσει, να επιπλήξει, να εξουσιάσει, να πατήσει στον κοινό λόγο.

Η κουλτούρα της νέας ελληνικότητας, με τους νεότερους συνεχιστές της, έδωσε υπόσταση στη μεταπολιτευτική πραγματικότητα, στη σύνδεση με την Ευρώπη, στον «εκμοντερνισμό» της Ελλάδας. Έδωσε νόημα στο απείκασμα της ταυτότητας που συγκροτήθηκε με την ανάδειξη του τόπου σε πρωταρχικό λογοτεχνικό αφήγημα και με την προσφυγή στον χρόνο ως ορίζοντα αναγέννησης.

Η μικρή χώρα, με το φτωχό παρόν και το πλούσιο παρελθόν, χρειαζόταν την παράδοση που είχε ήδη κατοχυρώσει η γενιά του '30. Η εντοπιότητα ως σύγχρονη πολιτική της λογοτεχνίας. Όταν κατέρρευσε το μεταπολιτευτικό κατασκεύασμα, παρέσυρε και την Ελλάδα της γενιάς αυτής. Κανονικά, μετά από την καταστροφή, θα είναι πλέον αδύνατο να μιλήσουμε όπως πριν. Η μεταπολιτευτική αριστερά αποδέχτηκε, εκούσα άκουσα, τη διογκωμένη μυθολόγηση της γενιάς του '30. Διανοούμενοι και συγγραφείς, που ανήκαν κατά καιρούς στους κόλπους της, ακολούθησαν το ρεύμα. Αλλά και άλλοι, από τον ευρύτερο χώρο της «πνευματικής» νομενκλατούρας, ανέλαβαν αυτοβούλως το έργο της προστασίας με υπερήφανο πάθος.

Σε παρόμοιες απόπειρες χρησιμοποιείται η γενιά του '30 ως αποκλειστικό πλαίσιο συζήτησης για τη δημιουργία και την πρόσληψη έργων που ανήκουν σε ευρύτερο πεδίο, με διαδρομές συχνά απρόβλεπτες και με χρήσεις απρόσμενες. Είναι σαν να δίνουμε γι' αυτή τη γενιά *αναδρομικά*, συχνά υπηρετώντας σημερινές ανάγκες και ιδιοτέλειες, την εικόνα μονοκρατορίας που σκέπαζε τα πάντα και δεν άφηνε τίποτε άλλο να ανθίσει, σαν η ένταξη σε αυτή να ήταν ο μόνος τρόπος να ανακηρυχθεί κανείς συγγραφέας του μοντερνισμού στην Ελλάδα.

Σήμερα, ο όρος «γενιά του '30» πρέπει να θεωρηθεί ξεπερασμένος, όταν πρόκειται να μιλήσουμε για την πολυμορφία του ελληνικού μοντερνισμού. Οι δύο όροι δεν πρέπει να ταυτίζονται. Όχι γιατί η γενιά αυτή δεν υπήρξε, ως ομάδα ανθρώπων, ή υπήρξε εν είδει μύθου. Το αντίθετο ακριβώς, αφού επικράτησε ως παντοδύναμη πραγματικότητα, με όλα τα σύνεργα της καθιέρωσης. Ωστόσο, δεν μπορεί, ούτε πρέπει, να υποκαταστήσει τον *ελληνικό μοντερνισμό*. Αυτός είναι ο ακριβής και περιεκτικός όρος για τη λογοτεχνία και την τέχνη του μεσοπολέμου, με προεκτάσεις στις δεκαετίες που ακολούθησαν. Η αλλαγή προοπτικής μεταβάλλει και την επικράτεια της κατανόησης. Οι άνθρωποι της παρέας των *Νέων Γραμμάτων* θα βρεθούν σε άλλο περιβάλλον. Κοντά σε πολλούς αποκλεισμένους ή υποτιμημένους, και το σπουδαιότερο, σε ένα πεδίο όπου αλλάζουν οι αισθητικοί και ιδεολογικοί συσχετισμοί, αναθεωρούνται κριτικές έννοιες και θεωρητικές απόψεις και ανανεώνεται η κοινωνικο-ιστορική προσέγγιση.

Πράγματι δεν είναι εύκολα κατανοητό γιατί εξακολουθούμε να μιλάμε ακόμη για «γενιά του '30». Ίσως επειδή, πίσω από την αποδοχή της ονομασίας, κρύβονται η διεκδίκηση πολιτισμικής κυριαρχίας και η ανάδειξη αντίστοιχης αισθητικής ιδεολογίας. Στο εγχείρημα αυτό οι επίγονοι της γενιάς υπήρξαν αξιοθαύμαστοι, γιατί κατάφεραν να υπηρετήσουν τις δικές τους επιδιώξεις και τα δικά τους συμφέροντα επικαλούμενοι τις αξίες της, αποθαυμάζοντας τα επιτεύγματά της, καθιστώντας την διαρκώς επίκαιρη. Στην προσπάθεια αυτή επένδυσαν πολλά σε δύο καθοριστικά γνωρίσματα: την ανανεωμένη έννοια της ελληνικότητας και τον ενοφθαλμισμένο κοσμοπολιτισμό.

Η γενιά του '30 πρέπει επιτέλους να θεωρηθεί υποσύνολο του ελληνικού μοντερνισμού. Κάτι τέτοιο δεν την υποβαθμίζει, αντίθετα την προσγειώνει στο μέγεθος που της αναλογεί, ιδιαίτερα αν συζητηθούν δύο προτάσεις: ότι, παρά την ασαφή ταυτότητά της, είναι η εκδοχή του ελληνικού μοντερνισμού που καθιερώθηκε και είχε τη μεγαλύτερη απήχηση στο κοινωνικό σύνολο σε βάθος χρόνου, και ότι η πιο σημαντική μορφή της γενιάς, και ευρύτερα του ελληνικού μοντερνισμού, είναι ο Γιώργος Σεφέρης, υπό την έννοια ότι καθόρισε και καθορίζει ακόμη την τροπή του δημόσιου διαλόγου για τη σύζευξη του «ελληνικού» με το «μοντέρνο». Όσο περίεργο και αν φαίνεται, το έργο του Σεφέρη είναι ακόμη εν εξελίξει, αφού φρόντισε να αφήσει πίσω του ανέκδοτο αρχείο, το οποίο κοινοποιείται από τους κληρονόμους σε τακτά διαστήματα, έτσι ώστε να διατηρούνται στην επικαιρότητα το έργο που φέρει το όνομά του αλλά και οι ιδέες, οι απόψεις, οι κρίσεις του, με πλήθος βοηθητικά κείμενα (ημερολόγια, αλληλογραφίες, πεζά, επεξεργασίες ποιημάτων).

Αν κάτι τέτοιο τηρηθεί, τότε η γενιά του '30 αποσύρεται από το προσκήνιο για να δώσει τη θέση της στον ελληνικό μοντερνισμό. Με αυτόν τρόπο σημαντικοί συγγραφείς του μεσοπολέμου θα βρουν επιτέλους τη θέση που τους αξίζει, παρακάμπτοντας τη διογκωμένη επιβολή της γενιάς του '30 που κατάφερε έως σήμερα να επιβάλει (χωρίς καμιά ουσιαστική αντίρρηση) την πρωτοκαθεδρία της, εξωθώντας σε δεύτερους ρόλους ισχυρούς διεκδικητές. Το εγχείρημα είναι δύσκολο, γιατί μετά από τόσες δεκαετίες η παρουσία τόσο της γενιάς όσο και της αισθητικής ιδεολογίας της έχουν εισδύσει βαθιά στο κοινωνικό σώμα, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν αυτοματισμοί που δύσκολα ξεριζώνονται και να επιβληθεί ένας ορίζοντας προσδοκιών που αρκείται τις βεβαιότητές του. Σε αυτή την κατάσταση υπάρχει ένας μόνον αποτελεσματικός τρόπος αντίδρασης: η δραστική αναθεώρηση του πεδίου και η ανάταξη των αγκυλωμένων προκαταλήψεών του.

[1] Βλ. ενδεικτικά τι γράφει ο επιτελικός νους της γενιάς του '30 Γιώργος Κατσιμπαλής στον Γιώργο Σεφέρη το 1931 με αφορμή την έκδοση της *Στροφής*: «Να επιβάλουμε το βιβλιαράκι αυτό με κάθε τρόπο και θυσία. Κάτι σκαρώνω», Γ. Κ. Κατσιμπαλής - Γιώργος Σεφέρης, «Αγαπητέ μου Γιώργο», *Αλληλογραφία (1924-1970)*, τ. Α' + Β', επιμ. Δ. Δασκαλόπουλος, Ίκαρος, Αθήνα 2009, σ. 120.

[2] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, Εστία, Αθήνα χ.χ, σ. 627.

[3] Γ. Θεοτοκάς, «Κωστής Παλαμάς» (1961), στο *Πνευματική πορεία*, Φέξης, Αθήνα 1961, σσ. 230-231.

[4] Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τ. Α', Ίκαρος, Αθήνα 1974, σ. 97.

[5] Δημοσιεύτηκε στο γαλλόφωνο περιοδικό του Καΐρου *La Semaine Egyptienne* το 1942 (βλ. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τ. Γ', Ίκαρος, Αθήνα 1992, σ. 377) με τίτλο «Pour les voyageurs du 'Sea-Adventure'», ελλ. μτφρ. στο ίδιο, σσ. 315-325.

[6] *Δοκιμές*, τ. Γ', σσ. 322-323.

[7] *Δοκιμές*, τ. Γ', σ. 322.

- [8] Δημοσιεύτηκε στο γαλλόφωνο περιοδικό του Καΐρου *La Revue du Caire* το 1944 (βλ. *Δοκιμές*, τ. Γ', σ. 379) με τίτλο «Deux aspects du commerce spirituel de la France et de la Grèce», ελλ. μτφρ. στο ίδιο, σσ. 326-352.
- [9] *Δοκιμές* τ. Γ', σ. 347
- [10] Παρατίθεται από τον Mario Vitti, *Η «γενιά του τριάντα». Ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα 1995 (1977), σσ. 30-31.
- [11] Ο Κ. Θ. Δημαράς, στην εισαγωγή του για την επανέκδοση του βιβλίου, καταλήγει στη διαπίστωση: «Η γενιά του 1930 αποκτούσε έτσι, χάρη στον Γιώργο Θεοτοκά, το πρώτο τεκμήριο της αυτογνωσίας της. Από εκεί και πέρα έγιναν οι διαφορισμοί των ιδιοσυγκρασιών, αλλά το μικρό βιβλίο είναι σίγουρος οδηγός για όποιον θελήσει να εισαχθεί στα ιστορικά του κινήματος εκείνου, του οποίου ο Γιώργος Θεοτοκάς μένει ένας από τους πιο τυπικούς εκπροσώπους» (Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα* (επιμ. Κ. Θ. Δημαράς), Ερμής, Αθήνα 1973, σ. λβ').
- [12] «Είναι απαραίτητο να σπάσουμε την παράδοση» (*Ελεύθερο πνεύμα*, σσ. 55-56).
- [13] «Η χειραφέτηση της νέας γενιάς είναι μια υπόθεση που επείγει» (*Ελεύθερο πνεύμα*, σ. 3).
- [14] βλ. *Ελεύθερο πνεύμα*, σσ. 21,23, 28.
- [15] *Ελεύθερο πνεύμα*, σ. 27.
- [16] βλ σχετικά το κεφ. «Προϋποθέσεις μιας αληθινής πρωτοπορίας», *Ελεύθερο πνεύμα*, σσ. 57-74.
- [17] Είναι πασίγνωστη η εικονογράφηση αυτού του αιτήματος από τον Θεοτοκά: «Ένα αεροπλάνο στον ουρανό της Ελλάδας, απάνω από τον Παρθενώνα, αναδίνει μια αρμονία καινούργια που δεν τη συνέλαβε ακόμα κανείς» (*Ελεύθερο πνεύμα*, σ. 70).
- [18] *Ελεύθερο πνεύμα*, σ. 54.
- [19] *Ελεύθερο πνεύμα*, σ. 67. Πβ. και το εξής: «Το καβαφικό έργο είναι σαν ένα σπυρί που τυράννησε έναν οργανισμό πολύ καιρό και τέλος ανοίγει και χύνει όλο το πύο του. Η στιγμή αυτή είναι οδυνηρή μα αισθανόμαστε μια μεγάλη ανακούφιση. Καταλαβαίνουμε πως αυτό ήτανε, πως ξεμπερδέψαμε» (*Ελεύθερο πνεύμα*, σ. 69).
- [20] Τίμος Μαλάνος, «Μια δεύτερη παρτίδα σκάκι στο καβαφικό περιβάλλον», *Νέα Εστία*, 1 Αυγ. 1972, σ. 1008, σημ. 1.
- [21] Πβ. και τους ισχυρισμούς του Ελύτη στα *Ανοιχτά Χαρτιά* (Αστερίας, Αθήνα 1987): Η Ελλάδα είναι μια «συγκεκριμένη αίσθηση» (σ. 25) και «Έλληνας σημαίνει να αισθάνεσαι και ν' αντιδράς κατά έναν ορισμένο τρόπο», (σ. 447).
- [22] Είναι άκρως ενδιαφέρον, και πολυπλεύρως διδακτικό, να εγκύψει ο αναγνώστης στην αλληλογραφία του Σεφέρη με τους τρεις συνομιλητές του. Έτσι θα κατανοήσει πληρέστερα ιδέες, μεθοδεύσεις και στρατηγικές της συγκεκριμένης ομάδας. βλ. σχετικά α) Γιώργος Θεοτοκάς - Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ερμής, Αθήνα 1975, β) Γιώργος Σεφέρης - Αντρέας Καραντώνης, *Αλληλογραφία 1931-1960*, επιμ. Φ. Δημητρακόπουλος, Καστανιώτης, Αθήνα 1988, και γ) Γ. Κ. Κατσίμπαλης - Γιώργος Σεφέρης, «*Αγαπητέ μου Γιώργο*», *Αλληλογραφία (1924-1970)*, τ. Α' + Β', επιμ. Δ. Δασκαλόπουλος, Ίκαρος, Αθήνα 2009.
- [23] βλ. Δ. Δημηρούλης, *Ο ποιητής ως έθνος. Αισθητική και ιδεολογία στον Γ. Σεφέρη*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σσ. 23-38.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΪΔΗΣ
Η ΠΑΠΙΣΣΑ
ΙΩΑΝΝΑ
GRAPHIC NOVEL • THE ATHENS REVIEW OF BOOKS

Η ΠΑΠΙΣΣΑ ΙΩΑΝΝΑ

σε Graphic Novel

του Δημήτρη Χαντζόπουλου

από την Athens Review of Books

Παρεμβάσεις

Θλιβερή Αριστερά

Πέτρος Μαρτινίδης

Το ελαττωματικό κουμπί της λαϊκής ευαισθησίας

Από Στέφανος Μάνος

Μαίνομαι σπίτι

Πέτρος Μαρτινίδης

Το (αναπόφευκτο) μέλλον της τριτοβάθμιας παιδείας

Αντώνης Εφραιμίδης

Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδης (1942-2020)

Athens Review of Books

Alpha e-Commerce ALPHA BANK

THE ATHENS REVIEW OF BOOKS

Δημοχάρους 61

T.K 11521 Αθήνα

τηλ. 210 7241063 / 6974-384852

e-mail: info@athensreviewofbooks.com

athensreview@gmail.com

Όροι χρήσης

2020 © The Athens Review of books. All rights reserved

Κατασκευή ιστοσελίδας

Σήμερα,
προέχει η ασφάλεια
όλων μας.

REYMA
στη Χαμηλότερη τιμή
της αγοράς

ΑΠΟΚΤΗΣΕ ΤΟ

45%
Έκπτωση συνέπειας

REYMA
ΟΙΚΙΑΚΟ
MAXI

φυσικό αέριο

φυσικό αέριο
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΑΕΡΙΟΥ

The advertisement features a dark blue background with glowing blue text and graphics. At the top, the word 'REYMA' is written in large, glowing blue letters. Below it, the text 'στη Χαμηλότερη τιμή της αγοράς' is displayed. A glowing blue button contains the text 'ΑΠΟΚΤΗΣΕ ΤΟ'. To the right, '45%' is shown in large glowing blue font, with 'Έκπτωση συνέπειας' underneath. On the left, there is a glowing blue graphic of a gas meter and a plug. At the bottom right, the 'φυσικό αέριο' logo is visible, featuring a green flame icon and the text 'ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΑΕΡΙΟΥ'.

W/ARTIFIEDWEB

Designs, Develops & Delivers
custom solutions
& agile tools,
tailor-made
for your needs.

Contact Us

↻ play again